

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Linguistica IX (2014)

Ewa Młynarczyk

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Obraz narzędzi rękodzielniczych w polskich frazeologizmach i przysłowiach

Słowa kluczowe: frazeologia – paremiologia – językowy obraz świata – rzemiosło – narzędzia

Key words: phraseology – paremiology – linguistic picture of the world – handicraft – tools

Jednostki frazeologiczne z komponentami w postaci nazw narzędzi stanowią istotną część zasobu nieswobodnych połączeń wyrazowych motywowanych realiami rzemieślniczymi, związanymi z tradycyjnym sposobem wytwarzania rozmaitych dóbr potrzebnych w codziennym życiu, między innymi butów, ubrań, garnków, wyrobów metalowych oraz artykułów spożywczych, a także z wykonywaniem usług, na przykład budową domów, podkuwaniem koni, garbowaniem skór. Obserwacja pracy rzemieślniczej oraz wykonywania różnych zajęć rękodzielniczych w przeciętnym gospodarstwie domowym (pieczenie chleba, wyrób tkanin, warzenie piwa) stała się podstawą obrazowania wielu nieswobodnych związków wyrazowych¹: frazeologizmów, przysłów, porównań². Pozostawiły one również ślad w przenośnych znaczeniach wyrazów.

Frazeologia mająca u swych źródeł realia rzemieślnicze to ważna składowa tematyczna zasobu leksykalnego polszczyzny³. Odzwierciedla ona

---

¹ Językowy obraz rzemiosła i rzemieślników na podstawie polskich frazeologizmów i przysłów omawiam w kilku artykułach (Młynarczyk 2011; 2012; 2013a) oraz w odrębnej monografii (Młynarczyk 2013b). W niniejszym artykule przedmiotem analizy stała się część JF omówionych w tejże monografii, przyjmuję również niektóre poczynione tam ustalenia.

² Materiał analizowany w niniejszym artykule, zróżnicowany genetycznie i formalnie, w opisie skupionym na rekonstrukcji językowego obrazu świata jest traktowany łącznie. Podobną zasadę – wspólnego traktowania połączeń słownych o różnym statusie – przyjmują inni autorzy prac nurtu kulturowego (m.in. Jędrzejko 2002; 2007; Nowakowska 2005; 2007).

³ Materiałem w niniejszym opracowaniu stały się frazeologizmy i przysłowia zebrane głównie na podstawie *Nowej księgi przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich* pod red. Juliana Krzyżanowskiego (dalej NKP), zbioru o charakterze diachronicznym, obejmującego mate-

postrzeganie przez językową społeczność wielu aspektów uprawiania rzemiosła: czynności, np. *Kuć żelazo, póki gorące* (SFzP 200), miejsca, np. *Kowalowi kuźnia gorzała, nie poszedł bronić, aż zjadł* (NKP I 853)⁴, surowców, np. *Nie z każdej gliny garncarz garnek ulepi* (NKP I 629), czy wytworów czynności, np. *Każdy piwowar swoje piwo chwali* (NKP II 949).

Liczną grupę stanowią frazeologizmy i przysłowia, w których został utrwalony obraz narzędzi rękodzielniczych. O tym, jak ważny to aspekt uprawiania rzemiosła, świadczą między innymi przysłowia ilustrujące przekonanie, że narzędzia są charakterystycznym i niezbędnym atrybutem rzemieślników: *Żołnierz bez broni, rzemieślnik bez narzędzi, uczeń bez książki nic nie wskórają* (NKP III 951); *Głupim jest majster bez narzędzi* (NKP II 371).

Rozbudowany obraz we frazeologizmach i w przysłowiaach zyskały narzędzia używane nie tylko w rzemieślniczej wytwórczości, ale i w rozmaitych pracach wykonywanych dawniej w przeciętnym gospodarstwie domowym: szydło, igła, siekiera, nóż, kleszcze, brzytwa⁵. Komponentami nieswobodnych związków były również nazwy narzędzi specjalistycznych, związanych z konkretnymi czynnościami i specjalnościami rękodzielniczymi, między innymi z: przędzalnictwem – *kądział* ‘pęk lnu, konopi albo wełny przygotowanej do przędzenia, umocowany na specjalnym pręcie, patyku, deseczce przy kołowrotku’ (SJPD), *przędzica* ‘część kołowrotka składająca się z dwóch lub trzech drążków [...] służąca do umocowywania kądzieli; przy przędzeniu na wrzcionach: drążek osobno stojący lub umocowany w ławce, na której

---

riał ze słowników historycznych, gwarowych i z literatury pięknej, współcześnie w znacznej mierze recesywny. Jego dopełnienie stanowią połączenia wyrazowe eksцерpowane ze zbiorów: H. Galle, A. Krasnowolski, *Słownik frazeologiczny. Poradnik dla piszących* (SFKr); S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego* (SFJP); A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, *Słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami* (SFzP); S. Bąba, J. Liberek, *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny* (SFWP); P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego: wyrażenia, zwroty, frazy* (SMN). Definicje podają za odpowiednimi słownikami, w razie braku definicji słownikowej tworzę własną. Rozwiązania skrótów i pełny opis bibliograficzny słowników znajduje się na końcu artykułu.

⁴ Lokalizację w tekście podaję według wzoru: NKP I 853, gdzie kolejne elementy oznaczają: skrót słownika, numer tomu, stronę.

⁵ Biorę pod uwagę JF, które zawierają nazwy narzędzi używanych w pracach rękodzielniczych wykonywanych zawodowo lub jako jedno z zajęć domowych. Tych dwóch sfer aktywności nie sposób rozdzielić w odniesieniu do dawnych realiów, kiedy większość prac rękodzielniczych wykonywano w przeciętnym gospodarstwie domowym, również w systemie pracy nakładczej, który polegał na wytwarzaniu niektórych wyrobów lub półfabrykatów przez wiejskich rzemieślników w ich domach, przy współudziale całych rodzin, za pomocą ich narzędzi, ale z surowców dostarczonych przez nakładcę – właściciela warsztatu – zajmującego się dalszą przeróbką i sprzedażą. Taki sposób organizacji pracy był rozpowszechniony zwłaszcza w włókiennictwie przy produkcji przędzy i gotowych tkanin (Hensel, Pazdura 1978: 135–137).

siedzi prządka' (SJPD), *motowidło* 'przrząd służący do odmierzania i zwijania w motki nici, przędzy, szpagatu itp.' (SJPD), *cierlica* 'międlica, tarlica; przrząd do oczyszczania lnu z paździerzy' (SJPD), *międlica* 'przrząd do międlenia lnu albo konopi' (SJPD), *kołowrotek* 'przrząd [...] do zwijania nici, szpagatu itp.'; tkactwem – *krosna* 'warsztat tkacki' (SJPD), *warsztat* 'krosna'; krawiectwem – *nożyce*, *naparstek* 'niewielki, stożkowaty ochroniacz na palec, z metalu lub jakiegokolwiek masy, używany przez osoby szyjące ręcznie, aby uchronić palec przed ukłuciami igły' (SJPD); szewstwem – *kopyto* 'forma drewniana, na której szewc robi obuwie' (SJPD), *pocięgiel* 'pasek rzemienny, za pomocą którego szewc, robiąc but, przytrzymuje go nogą' (SJPD), *gnyp* 'krzywy, krótki nóż zakończony spiczasto, używany zwykle przez szweców; knyp' (SJPD); kowalstwem – *młot*, *kowadło* 'żelazna lub stalowa podstawa, na której kuje się przedmioty metalowe' (SJPD), *miech* 'przrząd tłoczący powietrze w różnego rodzaju urządzeniach, przede wszystkim w piecach kowalskich [...]' (SJPD); ciesielstwem – *ryzy*, *karby*, *kluby*⁶, *ćwiek* 'gwóźdź z szeroką, płaską lub wypukłą główką' (SJPD), *klin* 'kawałek drewna – najczęściej – lub metalu w kształcie graniastosłupa trójkątnego służący do rozszczepiania twardych materiałów [...]' (SJPD); murarstwem – *kielnia* 'narzędzie murarskie w kształcie trójkątnej łopatkii służące do nabierania i rozprowadzania zaprawy na murze' (SJPD), *waserwaga*, in. *poziomica*, *libella* 'przrząd w postaci rurki szklanej (umieszczonej w odpowiedniej oprawce) wypełnionej cieczą z pozostawieniem pęcherzyka powietrza pływającego w cieczy do ustalania poziomego położenia jakiejś płaszczyzny (elementów budowlanych)' (SJPD); piekarnictwem – *ożóg*, in. *kosior*, *kociuba* 'żerdka, kij do poprawiania ognia w piecu piekarskim, wygarniania żużlu i popiołu

⁶ Wymienione wyrazy to nazwy kółka z rowkiem, nazywanym *ryzą* lub *karbem*, w którym umieszczano linkę umożliwiającą windowanie przedmiotów lub sprawdzanie pionu budowanej ściany. Ten prosty mechanizm używany przez rzemieślników ciesielskich nazywano *klubą* (*kluba* 'rolka, krążek obracający się w machinach wirujących, mający na obwodzie rowek na linę albo na łańcuch', SW). Konieczność utrzymania linki w rowku była podstawą skojarzenia z pilnowaniem dyscypliny, właściwych ram czyjegoś lub swojego postępowania. Konotacje te spowodowały, że wymienione wyżej rzeczowniki zyskały przenośne znaczenie 'porządek, dyscyplina, granice zachowania' (SJPD) i stały się komponentami licznych ustabilizowanych związków wyrazowych (zob. Młynarczyk 2013: 113–114): *trzymać kogoś w karbach* / *w ryzach* (SFzP 570), 'utrzymywać w karności, w posłuszeństwie'; *stać w klubie* (SL II 38) 'utrzymywać się w karności'; *brać* / *wziąć kogoś w karby* / *w kluby* / *w ryzy* (SFzP 159) 'poddąć kogoś dyscyplinie'; *brać się w kluby* 'opanowywać się' (SFJP I 114); *brać się / wziąć się (mocno)* / *zabrać się w karby* (SFzP 108) 'opanować się, przezwyciężyć chwile słabości, zabrać siły, otrząsnąć się z przygnębienia, lenistwa, apatii'; *wejść w karby* (SFJP I 318) 'poddąć się rygorowi'; *wypaść z kluby* (NKP II 77); *wyjść z karbów* (SFJP I 318); *z ryzy wystąpić* (SFKr 105); *z kluby wybić kogoś* (SL VI 451); *w dawne karby wrócić* (SFKr 3). Zwroty z komponentami *ryzy*, *kluby*, *karby* omawia także Andrzej Maria Lewicki jako przykład procesów derywacyjnych we frazeologii (Lewicki 2003: 81).

z pieca kowalskiego, często zakrzywiony; pogrzebacz' (SJPD), *dzieża* 'duże drewniane naczynie okrągłe do rozczyniania ciasta na chleb' (SJPD), *pomiotło* 'rodzaj miotły na długim kiju do czyszczenia pieca piekarskiego'; młynarstwem – *żarna* 'prymitywne urządzenie do mielenia ziarna, składające się z dwóch płaskich kamieni, dolnego nieruchomego i górnego obracanego ręcznie' (SJPD), *pytel* 'poruszane mechanicznie sito z gazy metalowej lub jedwabnej (zwykle w kształcie worka), przez które przesiewa się mąkę we młynie; potocznie – młyn mający takie sita' (SJPD), *kamień młyński* 'koło z piaskowca lub granitu służące do rozcierania ziarn zbożowych, nasion lnu itp.' (SJPD), *stępa* 'przyrząd do tłuczenia, kruszenia czego, najczęściej do obtłukiwania lub miażdżenia ziarna; rodzaj prymitywnych żaren' (SJPD).

Wiele JF ilustruje dostrzeżenie przez językową społeczność specyficznych cech narzędzi, nazywanych często wprost, zwłaszcza w wyrażeniach porównawczych, np. *ostry jak siekiera* (WSFL 471); *cienki / ostry jak szydło* (SFJP II 291); *ostry jak brzytwa* (NKP II 751); *wielki jak kamień młyński* (SFJP I 315); *mały jak naparstek* (NKP II 380); *wysoki jak ożóg* (NKP III 806); *szykowny jak motowidło* (NKP III 424); *Świecie, świecie, tyś kulaty jako motowidło* (NKP III 477). W wielu jednostkach cechy narzędzi stanowią jednak niewyraźną eksplicytnie podstawę obrazowania, wiedzę presuponowaną, konieczną do zrozumienia znaczenia globalnego paremii, np. ciężar i wielkość kamieni młyńskich: *Tylko młyńskie kamienie i gorące żelazo są od złodzieja bezpieczne* (NKP III 891); gładka powierzchnia kowadła – metalicznie zimna lub mocno rozgrzana: *Kiedy żona szpetna, to jakby kto liznął kowadła* (NKP III 955); wielkość topora ciesielskiego: *Do zabicia komara nie trzeba topora ciesielskiego* (NKP II 107); wielkość i obły kształt żaren: *ma dupę jak żarna* (NKP I 505); ostrość brzytwy: *stępa jak po brzytwach* (NKP III 319). W obrazie niektórych narzędzi zostały utrwalone ich istotne części składowe, np. uchwyt siekiery: *Niestraszna siekiera bez toporzyska* (NKP III 187); *na krótkim toporzysku* 'naprędce, niestarannie' (NKP III 523).

Wiele JF obrazuje to, jak ważnym elementem dla przeciętnego odbiorcy były odgłosy towarzyszące pracy narzędzi. Kojarzone z nimi rodzaje dźwięku stały się członem werbalnym w zwrotach porównawczych: *sapać jak miech kowalski* (SFzP 241); *serce / puls itp. bije / wali (jak) młotem / jak młot (kowalski)* (SFzP 252); *sceká (szczeka) jak międlica* (NKP III 376); *huczy gdyby żarna* (NKP I 789); *trajkocze jak pytel / jak kołowrotek* (NKP III 528).

Odgłosy związane z pracą narzędzi stanowią niewyraźną wprost podstawę porównania we frazeologizmach nazywających szybkie (i zwykle męczące) mówienie, w których obok nazw narzędzi występuje nazwa części ciała związanej z mówieniem: *miele językiem jak w żarnach / jak pytel* (NKP I 871); *gęba lata jak pytel we młynie* (NKP I 613); *miele językiem jak na kołowrotku* (NKP I 870); *ma pysk jak cierlica* (NKP II 1160). Dodajmy, że

przenośne znaczenie czasowników *mleć* i *pytlować*⁷ także wiąże się z wrażeniami słuchowymi związanymi z pracą urządzeń młynarskich.

W obrazie niektórych narzędzi najbardziej wyraziście został zilustrowany sposób ich działania: *kręci się jak w kołowrotku / jak wrzecziono* (NKP II 204); *kręci jak baba wrzeczionem* (NKP II 202); *sypie się jak z pytła* (NKP III 366); *chodził jako stępa* (NKP I 283); *Gdzie idzie igła, tam i nic iść musi* (NKP I 794).

Znajomość narzędzi oraz prac, do których były potrzebne, stanowi wiedzę presuponowaną w przysłowiach pogodowych, w których zjawiska atmosferyczne łączone są z pracami wykonywanymi w gospodarstwach domowych, w np. paremiach stanowiących zapowiedź obfitych plonów lnu: *Skoro słońce w Gromniczkę, sprawiaj drugą cierliczkę* (NKP II 412); *Jasny dzień podczas gromnice lnu przyczynia na przęślicę* (NKP II 412), lub odwołujących się do okresowych prac polowych: *Październik, bo październik baba z lnu cierlicę bierze* (NKP II 839).

Do odtworzenia znaczenia genetycznego niektórych JF konieczne jest wyobrażenie prac wykonywanych za pomocą narzędzi oraz ich funkcji w wytwarzaniu wyrobów, np. kucie żelaza za pomocą młota kowalskiego na twardym podłożu kowadła: *być / znaleźć się / znajdować się między młotem a/i kowadłem* (SFWP 307); nadawanie odpowiedniego kształtu butom za pomocą kopyta: *na jedno kopyto* (SFWP 297); *przerobić kogo na swoje / na własne kopyto* (SFWP 297); *człowiek na małe / inne / stare itp. kopyto; człowiek małego / innego / starego itp. kopyta* (SFJP I 341); wymiatanie kątów pieca piekarskiego za pomocą pomiotła – długiego kijka z gałązkami *być pomiotłem / w pomiotle* (SFWP 297); wykonywanie szybkich ruchów siekierą z krótkim trzonkiem *na krótkim toporzysku* ‘naprędcie, niestarannie’ (NKP III 523).

Frazeologia obrazuje także przekonanie o właściwym przeznaczeniu poszczególnych narzędzi, adekwatnym do ich wielkości i wyglądu, np. *Z widłami do gnoju, z siekierą do drzewa* (NKP III 658); *Nożykiem tniesz wiklinę, a toporem dęby* (NKP I 308); *Do piły trzeba siły, do kosy trzeba rosy* (NKP II 930); *Na twarde drzewo twardej potrzeba siekiery* (NKP I 493). Przysłowie *Ciężki młot szkło kruszy, a stal kuje* (NKP II 508) jest ilustracją dwojakiego sposobu działania za pomocą narzędzia: destrukcyjnego i konstruktywnego.

W niektórych JF konceptualizacja prawidłowego posługiwania się narzędziami nastąpiła poprzez pokazanie sytuacji niestosownej: *Do zabicia komara nie potrzeba topora ciesielskiego* (NKP II 107); *Nie raz siekierą, gdy dąb chcesz zwalić* (NKP I 416). Tu należy wspomnieć również o często używanym w dawnej i współczesnej polszczyźnie powiedzeniu *wyszło / wylazło*

⁷ Czasowniki te obok wielu innych omawia A. Pajdzińska w artykule poświęconym nazwom mówienia (Pajdzińska 1991).

szydło z worka (SFzP 536), ukazującym sytuację niewłaściwego postępowania – ukrycia tego ostrego narzędzia w łatwym do przebicia płóciennym pojemniku.

Dostrzeganie istotnej roli narzędzi w powstawaniu gotowych wyrobów ilustrują JF, w których nazwy narzędzi metonimicznie odnoszą się do ich wytwarzania: *jak z igły zdjęty* (SFJP I 285) ‘nowy, dopiero co ukończony’; coś (zwykle jakieś ubranie) *jest (prosto) z igły / prosto spod igły / jak z igły / jak spod igły* (SFzP 141) ‘coś jest nowe, świeże’; *prosto spod siekiery* (NKP III 188); *zrobiony (jak) od siekiery* (SMN 701) ‘niedokładnie, bez wykończenia’; coś *wygląda jak od / spod topora* (SMN 813) ‘jest wykonane niedokładnie, byle jak; jest nieudolnie wykończone’.

Dla każdej specjalności rzemieślniczej narzędzia stanowią jej element rozpoznawczy, właściwie dobrane świadczą o profesjonalizmie ich właściciela, co ilustruje przysłowie *Poznać rzemieślnika po narzędziach* (NKP III 128). O tym, że sposób wykorzystania narzędzi zależy jednak w głównej mierze od umiejętności posługujących się nimi osób, przypominają paremie *Złemu rzemieślnikowi albo robotnikowi każde naczynie* (‘narzędzie’) *złe* (NKP III 129); *Dobremu rzemieślnikowi każde naczynie dobre* (NKP III 128). Podobny sąd ‘liczy się przede wszystkim profesjonalizm wykonawcy, a nie narzędzia’ został odzwierciedlony również w sposób bardziej obrazowy poprzez odniesienie do konkretnych zawodów: *Dobry krawiec to i patykiem / kołkiem zeszyje* (NKP II 195); *Lepsze zrobi płótno dobry tkacz na złym warsztacie niżeli zły na dobrym* (NKP III 516).

Inna paremia jest jednak świadectwem przeciwnego sądu – profesjonalista powinien mieć odpowiednie narzędzia: *Dobry rzemieślnik dobrego naczynia potrzebuje* (NKP III 128).

Jedno z przysłów utrwaliło zachowania rzemieślnika starającego się usprawiedliwić lub ukryć swoje niskie umiejętności rękodzielnicze poprzez wskazywanie nieodpowiednich narzędzi jako źródła niepowodzenia: *Złemu rzemieślnikowi albo robotnikowi każde naczynie złe* (NKP III 129).

W charakterystyczny dla stereotypowego obrazu świata – uproszczony i wybiórczy – sposób narzędzia kojarzone są tylko z jednym rzemieślnikiem, choć były używane przez kilku różnych specjalistów oraz w gospodarstwach domowych, np. topór i siekiera z cieślą: *robić siekierą* (SFJP II 113) ‘być cieślą’; kleszcze z kowalem: *Kowala od kleszczów, a zduna od garnców trudno odwieść* (NKP II 172); *Kowale, gdy się zejda, mówią więc o kleszczach* (NKP II 172); szydło z szewcem: *Po furmanie bicz zostanie, a po szewcu szydło* (NKP I 584); nożyce i igła z krawcem: *Krawcy, kiedy się zejda, mówią o nożycach* (NKP II 195); *Szwiec skóry, a krawiec igły pilnuje* (NKP III 395).

Postrzeganie specyfiki poszczególnych dziedzin rzemiosł poprzez charakterystyczne narzędzia, co w sposób uogólniony ujmuje paremia *Poznać*

rzemieślnika po narzędziach (NKP III 128), legło u podstaw metonimicznych użyć nazw narzędzi oznaczających rzemiosło, zajęcie rękodzielnicze: *Igła krawca żywi* (NKP I 794); *Szewski gnyp kraje chleb* (NKP III 395); *robić siekierę* (SFJP II 113) 'być cieślą'; *Igłą zarabiać na chleb, utrzymywać się z igły* (SFJP I 285) 'być krawcem'; *pracownica igły* (SFKr 31) 'szwaczka'; *Rośnie dło cywki⁸, a nie dło dziewczki* (NKP III 70) 'interesuje go tkactwo'; *Szewcze, patrzaj kopyta / szydła* (NKP III 394); *Kto młotem kuje, cepa nie potrzebuje* (NKP II 508); *Gdo (Kto) perlikom* ('młotem') *bije, tyn długo żyje* (NKP II 508); *Chłop do kielni, baba do patelni* (NKP I 261); *mistrz od dratwy i pociągła* (SFKr 18) 'ironicznie o szewcu'.

Szczególnie dużo nieswobodnych połączeń wyrazowych ilustruje symboliczne znaczenie kądzieli jako niezbędnego atrybutu kobiet⁹: *Niewieścia rzecz kądziel* (NKP II 52); *Chłop do cepów, baba do kądzieli* (NKP I 260); *Nie przystoi mężowi kądziel, a białogłowie miecz* (NKP II 52); *Koń chłopu, kądziel babie, łąka bydłu, a chrap żabie* (NKP II 127). W wyniku stereotypowego postrzegania prac domowych przez pryzmat ról społecznych przypisywanych kobietom w rzeczowniku *kądziel* wykształciło się znaczenie metaforyczne 'kobieta; płeć żeńska', aktualizowane w paremiach: *Złe gospodarstwo, gdzie kądziel przewodzi nad mieczem* (NKP II 52); *Gdzie kądziel rządzi, tam rozum błądzi* (NKP III 120), a także w wyrażeniach określających rodzaj pokrewieństwa *krewny / przodek itp. po kądzieli* (SFzP 163); *pochodzi z chłopski kóndziele* (NKP II 974).

Tradycyjna symbolika związana z czynnościami rękodzielniczymi jest już mniej zrozumiała we współczesnych realiach, w których rozwój cywilizacyjny spowodował zasadnicze zmiany w wytwórczości, a w związku z tym – w społecznej wiedzy na ten temat. Zjawisko to dotyczy większości przytoczonych w niniejszym referacie połączeń słownych, ale warto je również zilustrować na przykładzie jednostek zawierających nazwy narzędzi używanych w jednej dziedzinie wytwórczości – przy pieczeniu chleba, pracy wykonywanej dawniej w warunkach domowych i dlatego powszechnie znanej.

Spośród narzędzi potrzebnych w piekarnictwie językowy obraz we frazeologii zyskały: *ożóg, pomiotło* oraz *dzieża*.

Przyrząd zwany *ożogiem, kociubą* lub *kosiosem* 'rodzaj pogrzebacza, deszczułka osadzona na długim kiju, służąca do wygarniania węgli z pieca

⁸ *Cewka / cywka* 'przedmiot cylindryczny albo płaski do nawijania nici, drutu itp., mający zastosowanie np. w tkactwie i krawiectwie' (SJPD), w cytowanym powiedzeniu *cywka* partonimicznie oznacza warsztat tkacki, metonimicznie – zajęcie tkacza.

⁹ O kądzieli symbolizującej zajęcia przypisywane kobietom i innych językowych świadectwach kulturowych różnic między kobietami i mężczyznami pisze interesująco A. Krawczyk-Tyrpa, *Atrybuty mężczyzn i kobiet utrwalone w polszczyźnie*, [w:] *W zwierciadle języka i kultury*, red. J. Adamowski, S. Niebrzegowska, Lublin 1999, s. 427–433.

chlebowego' (SJPD), był łatwo dostępny w każdym domu, zazwyczaj w zasięgu ręki, co stało się podstawą metaforycznego obrazowania w jednostkach ukazujących możliwość użycia go jako broni: iron. *na armaty z kociubą iść* (NKP I 27); *Straszny ożóg w dłoni, gdy kto swego broni* (NKP III 361). Czarny kolor tego osmolonego narzędzia zilustrowany został w zwrocie *kosiosem zapisać w kominie* (NKP II 940) 'wykonać rzecz niemożliwą' (bardziej znany jest wariant: *napisać węglem w kominie*).

Inna paremia zawiera obraz ożoga leżącego w chlebowym piecu, wykorzystywanym dawniej jako ciepłe legowisko: *Kto w piecu lega, ten drugiego ożogiem maca* (NKP II 860). Znaczenie tego przysłowia wyjaśnia jedna z egzemplifikacji tekstowych: *W starej przypowieści: kto w piecu lega, ten drugiego ożogiem maca, to jest: kto sam zły, mniema, by wszyscy byli źli* (NKP II 860).

W świetle frazeologii narzędzie służące do czyszczenia pieca piekarskiego było kojarzone wyłącznie z kobietami, co przypomina o dawnym podziale prac na damskie i męskie: *Nie leż babie w drogę, kiedy placki piecze, bo cię żgnie ożogiem, aż z ciebie pociecze* (NKP I 38). Kojarzenie kobiet z wyglądającym niebezpiecznie narzędziem spowodowało, iż uważano ten przedmiot za atrybut czarownic: *I we dnie mądre baby jeżdżą na ożogu* (NKP I 37); *Lepsza ufność Panu Bogu niżli baba na ożogu* (NKP I 174). Ożóg kojarzono również z diabłem, któremu narzędzie to – wedle ludowych wierzeń – było potrzebne przy doglądaniu ognia piekielnego: *używa jak diabeł ożogiem po piekle* (NKP III 607); *wywija jak diabeł ożogiem po piekle* (NKP III 808).

Jednostki zawierające nazwę innego narzędzia piekarskiego – *pomiotło* 'rodzaj miotły na długim kiju do czyszczenia pieca piekarskiego' (SJPD) – obrazują kojarzenie tego przedmiotu z pogardliwym traktowaniem kogoś, wysługiwaniem się kimś. O takich negatywnych konotacjach związanych z leksemem *pomiotło* świadczy połączenie wyrazowe zanotowane już przez Grzegorza Knapskiego: *Za pomiotło ja u niego, pociera mną kąty* (KnAd 864), cytowane i objaśnione przez Samuela Lindego: „pogardza mną, do ostatnich posług używa” (SL IV 324). Skojarzenia te były podstawą metaforyzacji w JF *być pomiotłem / w pomiotle* (NKP II 1015). Konotacje pogardliwego traktowania na tyle silnie wiązały się z leksemem *pomiotło*, że zyskał on przenośne znaczenie 'człowiek pomiatany, lekceważony przez kogo; popychadło; rzecz pomiatana, igraszka' (SJPD). Taką wartość semantyczną ma komponent *pomiotło* w jednostkach: *Pomiotło się przywlekło, pochwalon nie rzekło* (NKP II 1015); *Gospodyni – domowe pomietło* (NKP I 713); *(leci) loce jak diobli pomietło* (NKP II 280).

W kilkunastu połączeniach wyrazowych został odzwierciedlony obraz naczynia zwanego *dzieżką* 'duże, drewniane naczynie okrągłe do rozczyniania ciasta na chleb' (SJPD). Część jednostek obrazuje skojarzenia wyglądu dzieży z obłymi kształtami przy stosunkowo niewielkiej wysokości. Z tego

powodu wyrażenia: *baba jak dzieża* (NKP I 30) i ironiczne *wyniosła jak dzieża* (NKP III 803), używane były w stosunku do kobiet niskich i tęgich.

To, że dzieża mogła mieć również pokrywę (wieko), ilustruje przysłowie używane w stosunku do małżonków niedobranych wiekiem *Stara dzieża, nowe wieko* (NKP I 543).

Funkcję dzieży jako naczynia niezbędnego do przygotowania ciasta na chleb obrazują jednostki: *Nie z kozdy dzizy dobry chlib* (NKP I 543); *dałby i ciasto z dzieżą* (NKP I 403), jak wyjaśnia Linde: „zbyt dobry, dałby i koszulę z siebie” (SL I 291); *Kto duźszy* (‘większy’) *z dzieżą bierze drugiemu ciasto* (SL I 290) ‘ważniejszy wykorzystuje swą przewagę’ oraz biblijne *Małym kwasem nakwasi całą dzieżę* (NKP II 262).

Zjawiska obserwowane w grupie połączeń słownych zawierających nazwy narzędzi piekarniczych: metaforyzacja leksemów, obrazowość frazeologii z nimi związanej, bogactwo kulturowych odwołań, są charakterystyczne dla większości jednostek frazeologicznych z komponentami w postaci nazw narzędzi z innych dziedzin rzemiosła, na przykład włókiennictwa, skórnictwa czy kowalstwa.

Przytoczone w niniejszym artykule połączenia słowne, w większości należące do recesywnej warstwy frazeologicznej, są językowym świadectwem niezwykle istotnej roli, jaką w świadomości użytkowników języka zajmowało pojęcie ‘narzędzie’, służące wyrażaniu różnorodnych treści związanych z wykonywaniem czynności, uprawianiem zawodów, a także z wieloma aspektami życia indywidualnego i społecznego.

Rozwiązanie skrótów

KnAd – G. Knapski, *Thesaurus polono-latino-graecus. Adagia polonica*, Kraków 1632.

NKP – *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. I–IV, red. J. Krzyżanowski (t. I–III), S. Świrko (t. IV), Warszawa 1969–1978.

SFJP – S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I–II, wyd. 5, Warszawa 1987.

SFKr – H. Galle, A. Krasnowolski, *Słownik frazeologiczny. Poradnik dla piszących*, wyd. 3 uzupełnione, Warszawa 1928.

SFWP – S. Bąba, J. Liberek, *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, Warszawa 2002.

SFzP – A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, Warszawa 2005.

SJPD – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Warszawa 1958–1969, <http://doroszewski.pwn.pl/> (dostęp: 26.11.2014).

SL – S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa 1807–1814.

SMN – P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego: wyrażenia, zwroty, frazy*, Warszawa 2004.

SW – *Słownik języka polskiego* (tzw. warszawski), red. J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.

Bibliografia

- Hensel W., Pazdura J. (red.), 1978, *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. IV: *Od połowy XVII do końca XVIII wieku*, red. Z. Kamieńska, B. Baranowski, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Jędrzejko E., 2002, *Obrazki z dziejów Polski – czyli jeszcze o historyczno-kulturowym aspekcie frazeologii i paremiologii*, [w:] *Problemy frazeologii europejskiej V*, red. A.M. Lewicki, Lublin, s. 61–78.
- Jędrzejko E., 2007, *Na frasunek dobry trunek (a uczonym z ksiąg rachunek!?)*. *Frazeologia biesiadna w językowym obrazie polskiej kultury narodowej*, [w:] *Frazeologia a językowe obrazy świata przełomu wieków*, red. W. Chlebda, Opole, s. 243–265.
- Krawczyk-Tyrpa A., 1999, *Atrybuty mężczyzn i kobiet utrwalone w polszczyźnie*, [w:] *W zwierciadle języka i kultury*, red. J. Adamowski, S. Niebrzegowska, Lublin, s. 427–433.
- Lewicki A.M., 2003, *Derywacja zwrotów frazeologicznych*, [w:] *idem, Studia z teorii frazeologii*, Łask, s. 71–88.
- Młynarczyk E., 2011, *Od kiedy szewc bez butów chodzi? – tradycyjne zawody rzemieślnicze w polskiej frazeologii i paremiologii*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica”, t. VI, Kraków, s. 233–243.
- Młynarczyk E., 2012, *Wybrane historycznokulturowe aspekty frazeologii rzemieślniczej*, „Studia Językoznawcze”, t. 11, Szczecin, s. 137–150.
- Młynarczyk E., 2013a, *Językowy obraz rzemiosła jako zawodu i źródła utrzymania (w świetle polskich przysłów i frazeologizmów)*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica”, t. VIII, Kraków, s. 220–226.
- Młynarczyk E., 2013b, *Nie święci garnki lepią. Obraz rzemiosła utrwalony w polskiej frazeologii*, Kraków.
- Nowakowska A., 2005, *Świat roślin w polskiej frazeologii*, Wrocław.
- Nowakowska A., 2007, *Językowy obraz miasta w polskiej frazeologii*, [w:] *Frazeologia a językowe obrazy świata przełomu wieków*, red. W. Chlebda, Opole, s. 303–308.
- Pajdzińska A., 1991, *Nazwy mówienia w języku polskim*, [w:] *Język a kultura*, t. 2: *Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne*, red. J. Puzynina, J. Bartmiński, Wrocław, s. 180–189.

The Image of Handicraft Tools in Polish Phrasemes and Proverbs

Abstract

This paper deals with Polish phraseologisms and proverbs which contain names of handicraft tools. Most of the collected material currently belongs to recessive phraseological units. Viewed from the perspective of a deeply ingrained linguistic picture of the world, they appear to constitute linguistic evidence of an incredibly significant role, which according to language users, is played by the image of tools used for expressing various meanings connected with performing activities, doing certain jobs, as well as many aspects of individual and social life.